

فرهاد خسروی بیژانم^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰، ۶، ۲۶ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۰، ۱۱، ۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰، ۱۲، ۱۰

DOI: paykareh.scu.ac.ir/article_17277.html DOR: 20.1001.1.23224622.1400.10.25.1.4
URL: 10.22055/PYK.2021.17277

ارجاع به این مقاله: خسروی بیژانم، فرهاد. (۱۴۰۰). نقش مضامین مذهبی در کتیبه‌های نستعلیق بناهای دوره صفوی. پیکره، ۱۰(۲۵)، صص. ۱-۱۴

ترجمه انگلیسی این مقاله در همین شماره با عنوان زیر منتشر شده است
The Role of Religious Concepts in the Nastaliq Inscriptions of Safavid Monuments.

مقاله پژوهشی

نقش مضامین مذهبی در کتیبه‌های نستعلیق بناهای دوره صفوی

چکیده

بیان مسئله: مضامین کتیبه‌ها در بناهای صفوی تنوع بسیاری داشته و مطالعه اولیه این آثار نشان می‌دهد که هنرمندان عهد صفوی برای نگارش متون مذهبی غالباً از کتیبه‌های ثلث و کوفی و برای کتیبه‌های غیرمذهبی از قلم نستعلیق بهره گرفته‌اند با این حال، این مورد قطعیت نداشته و کتیبه‌های نستعلیقی دیده می‌شود که حاوی مضامین مذهبی است.

هدف: پژوهش پیش‌رو با هدف شناسایی و دسته‌بندی مضامین مذهبی به کار رفته در کتیبه‌های نستعلیق صفوی صورت پذیرفته است.
روش پژوهش: این تحقیق بنیادی به روش توصیفی و تحلیلی؛ بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای و یافته‌های میدانی تدوین شده است. تمام نمونه‌های در دسترس در بازه زمانی حکومت صفوی، مورد مطالعه قرار گرفته و پس از جمع‌آوری داده‌ها اقدام به طبقه‌بندی مضامین مذهبی به کار رفته در نمونه‌ها شده است.

یافته‌ها: نتایج نشان می‌دهد که در میان حدود ۲۵۰ کتیبه نستعلیق موجود، ۳۳ اثر که حدود ۳۱ درصد این آثار را تشکیل می‌دهد، حاوی مضامین مذهبی است. این مضامین در سه گروه قابل دسته‌بندی هستند و به ترتیب فراوانی عبارتند از، ذکر و منقبت، آیات قرآن و احادیث. نتایج بیانگر آن است که آیات قرآن در هیچ موردی، به تنهایی نوشته نشده‌اند. علاوه بر آیات، تنها دو حدیث قدسی «لولاک لما خلقت الافلاک و حدیث نبوی» و حدیث نبوی «انا مدینه العلم و علی بابها» در کتیبه‌ها مورد استفاده قرار گرفته و بقیه نمونه‌ها عمدتاً اشعاری هستند که به منقبت ائمه با محوریت پیامبر(ص) و حضرت علی(ع) پرداخته‌اند. از جمله این شاعران می‌توان به عبدالرحمن جامی، هلالی جغتایی و شیخ بهایی اشاره کرد. درباره فراوانی مضمونی کتیبه‌های مذهبی نستعلیق صفوی، نتایج نشان می‌دهد که بیشترین تکرار به دعای «نادعلی» (۴ مورد) و حدیث «مدینه العلم» (۳ مورد) تعلق دارد که همانا تأیید و تأکید بر وجود گرایش‌های شیعی در شکل‌گیری این آثار است.

کلیدواژه

کتیبه‌های نستعلیق، معماری صفوی، مضامین مذهبی

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه کتابت و نگارگری، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

Email: Farhadkhosravi121@yahoo.com

مقدمه

کتیبه‌نگاری نستعلیق از اواسط عهد تیموری در هنر ایران پدیدار گشته که از اولین نمونه‌های آن می‌توان به لوح مقبره‌های بزرگ‌زادگان تیموری در هرات اشاره کرد. پس از آن، در اواخر دوره تیموری، کتیبه‌ای با اشعار «امیر علی شیر» به خط «سلطان‌علی مشهدی» در حوض مرمر باغ مراد هرات حجاری می‌شود. (قمی، ۱۳۸۳، ص. ۶۱) در دوره صفوی، علاوه بر لوح مقابر، بر اساس نیت و نیاز سفارش‌دهندگان، آثاری با ساختار و کاربری متفاوت و مضمون‌هایی چون کتیبه‌های یادمانی، وقف‌نامه‌ها، فرمان‌های شاهی و کتیبه‌های احداثیه شکل می‌گیرد. وفور مضامین غیرقرآنی در کنار تکنیک‌های اجرایی متفاوت در ساخت و سازهای معماری این دوره را، می‌توان از جمله تحولاتی دانست که تحت تأثیر برآیند شرایط خاص اجتماعی، سیاسی، مذهبی، فرهنگی و اقتصادی دوره صفوی شکل گرفته است. صفویان سلسله‌ای ایرانی و شیعه مذهب بودند که حدود ۲۳۰ سال در ایران حکومت کردند. بنیانگذار پادشاهی صفوی، «شاه‌اسماعیل یکم» در سال ۹۰۶ هـ ق است. این دوره پادشاهی با شکست «شاه سلطان حسین» از افغان‌ها در سال ۱۱۳۵ هـ ق به پایان رسید. (رومر، ۱۳۹۰، ص. ۷) پادشاهان، درباریان، سرداران و دیگر ثروتمندان صفوی توجه زیادی به بنا نمودن و نیز بازسازی بناهای مذهبی مانند مساجد، مدارس و آرامگاه‌ها داشتند و علاوه بر تبریز، قزوین و اصفهان که پایتخت‌های آنان بودند؛ در شهرهای مشهد، قم، کاشان، کرمان و بسیاری از شهرهای دیگر هم اقدامات مشابهی انجام دادند. آن‌چه امروزه مشهود است، کاربرد کتیبه‌ها در این بناها گسترش و تنوع بسیاری داشته است. مطالعه اولیه این آثار نشان می‌دهد که هنرمندان عهد صفوی برای نگارش مضامین مختلف از تفکیک قلم خوشنویسی استفاده کرده‌اند؛ به طوری که می‌توان گفت، بیشتر کتیبه‌های مذهبی در معماری با قلم ثلث و کوفی و کتیبه‌های غیر مذهبی با قلم نستعلیق نقش بسته است. با این حال، این مورد قطعیت نداشته و کتیبه‌های نستعلیقی نیز دیده می‌شود که حاوی مضامین مذهبی است. از این‌رو، پژوهش پیش‌رو با هدف شناسایی و دسته‌بندی مضامین مذهبی به کار رفته در کتیبه‌های نستعلیق صفوی صورت پذیرفته است. پرسش اصلی این پژوهش آن است که، جایگاه مضامین مذهبی در کتیبه‌های نستعلیق بناهای دوره صفوی ایران، چیست؟ به‌بیانی دیگر، فراوانی نمونه‌های مذهبی در کنار نمونه‌های غیرمذهبی کتیبه‌های نستعلیق صفوی به چه صورت بوده و کتیبه‌های مذهبی شامل چه مضامینی است؟

روش پژوهش

این تحقیق از نظر هدف جزء تحقیق‌های بنیادی به‌شمار می‌رود و روش توصیفی و تحلیلی دارد. داده‌های پژوهش پیش‌رو بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای و نیز یافته‌های میدانی تدوین شده است. جامعه آماری مورد نظر در بازه زمانی حکومت صفوی (۹۰۶-۱۱۳۵ هـ ق) در ایران است. تمام نمونه‌های در دسترس، مورد مطالعه قرار گرفته و پس از جمع‌آوری داده‌ها اقدام به طبقه‌بندی مضامین مذهبی به کار رفته در نمونه‌ها شده است. نتایج پژوهش حاضر، بر پایه مطالعه مضامین حدود ۲۵۰ کتیبه نستعلیق در ۱۴۰ بنای دوره صفوی صورت پذیرفته است که از آن میان، ۳۳ کتیبه دربردارنده مضامین مذهبی است.

پیشینه پژوهش

از جمله پژوهش‌های پیشین، می‌توان به کتاب «The monumental inscriptions from early Islamic Iran and Transoxiana» نوشته «بلر» اشاره کرد که مضامین کتیبه‌های تاریخی پنج قرن اول اسلام در ایران و آسیای میانه را مطالعه و دسته‌بندی نموده و اساس دسته‌بندی وی بر تفکیک مضامین در دو گروه تاریخی و مذهبی بوده است. متون تاریخی شامل نام حاکم و پادشاه، ذکر تاریخ، نام بانی، نام سفارش‌دهنده و نیز نام صنعتگر و کتیبه‌های مذهبی دربردارنده آیات قرآن، احادیث، ادعیه و عبارات مذهبی است. (Blair. 1992. Pp. 3-4) بر پایه پژوهش بلر، آیات قرآن بیشتر در مساجد به کار رفته و فراوانی آیات مبارکه ۱۸ سوره توبه، ۲۶ سوره الرحمن و ۳۵ سوره انبیاء، بیشتر از بقیه آیات است. (Blair. 1992. Pp. 3-4) شرح دقیق طبقه‌بندی مضمونی شیلا بلر در (جدول ۱) قابل مشاهده است.

جدول ۱. دسته‌بندی مضامین کتیبه‌های صدراسلام بر پایه نظر شیلا بلر. منبع: نگارنده

Foundation	بنا کردن (أمر ببناء هذا .../ أمر بعمارة ...)	تاریخی Historical Text	کتیبه‌های بناهای تاریخی صدر اسلام در ایران The monumental inscriptions from early Islamic Iran
Restoration	بازسازی بنا (أمر بتجديد ...)		
Construction	ساختن (عمرها ...)		
Dating	تاریخ		
Commemorative	یادمانی، یادگاری (حَضَرَ ...)		
Signature	امضا صنعتگر (عَمَلَ ...)		
Naming	اسامی اشخاص		
Koranic	آیات قرآن	مذهبی Religious Inscription	
Hadith	حدیث		
Prayers	ادعیه		
Pious Phrases	عبارات مذهبی		

«خسروی بیژانم» (۱۳۹۲)، در بخشی از مقاله «تحولات مضمونی و فرمی کتیبه‌های نستعلیق در بقاع متبرکه دوره صفوی اصفهان»، تحولات مضمونی کتیبه‌های نستعلیق در هفت بنای آرامگاهی دوره صفوی اصفهان شامل، امامزاده اسماعیل، امامزاده شورا، بقعه شاه‌زید، بقعه سستی فاطمه، بقعه هارون ولایت، بقعه درب امام و تکیه خوانساری را مورد مطالعه قرار داده که نشان می‌دهد این آثار حاوی مضامینی چون اشعار فارسی در منقبت ائمه و نیز نعت پادشاهان هستند. بر اساس نتیجه این پژوهش، آیات و احادیث در این نمونه‌ها دیده نمی‌شود. همچنین وی در پژوهشی دیگر (۱۳۹۷) به «سیر تحول کتیبه‌نگاری نستعلیق در بناهای صفوی خراسان جنوبی» پرداخته و در این راستا، ده کتیبه را بررسی نموده است. نتایج بیانگر آن است که غیر از یک کتیبه که فرمان حکومتی است، بقیه نمونه‌ها در زمره کتیبه‌های احداثیه قرار می‌گیرند. عدم به‌کارگیری مضامین مذهبی، یکی دیگر از ویژگی‌های غالب در این آثار است. محدود بودن جامعه آماری دو پژوهش اخیر، عمده‌ترین تفاوت آن‌ها با رویکرد پژوهش حاضر است. با توجه به موارد فوق، باید اذعان داشت که دسته‌بندی مضامین مذهبی در کتیبه‌های نستعلیق صفوی - که مستلزم مطالعه تمامی نمونه‌های موجود است - از جمله موضوعاتی به‌شمار می‌رود که

تاکنون مورد بررسی قرار نگرفته و با توجه به چشمگیر بودن کمیت و کیفیت جامعه آماری، نیازمند پژوهشی مستقل بوده که در مطالب پیش‌رو بدان پرداخته شده است.

مضامین به کار رفته در کتیبه‌های نستعلیق صفوی

تنوع کاربری در بناهای پر تعداد دوره صفوی به‌روشنی قابل مشاهده است؛ از جمله در مساجد، مدارس، مقابر، کاخ‌ها، کاروانسراها، حمام‌ها، بازارها و آب‌انبارها. هرچند بناهای مذهبی به‌واسطه نشان دادن عظمت خداوند و کاخ‌ها به تبع زندگی پر تجمل دربار، تزئین می‌شدند؛ در بناهای عام‌المنفعه مانند کاروانسراها و آب‌انبارها، جنبه‌های مذهبی و وجوه دنیوی مطرح نبود (هیلن‌براند، ۱۳۹۰، صص ۳۱۰-۳۱۱) و بدیهی است که چنین بناهایی غالباً حاوی کتیبه‌های کاربردی هستند نه تزئینی. یکی از نکات قابل ذکر در کتیبه‌نگاری صفوی، وجود تعداد زیاد آثاری است که نام خوشنویسان و سایر هنرمندان و صنعتگران را در خود جای داده است. نکته دیگر این‌که، با توجه به طولانی بودن متن، بسیاری از کتیبه‌ها دربردارنده مضامین مختلفی هستند. به عنوان مثال، یک کتیبه وقفیه، ممکن است حاوی مضامین مذهبی و نام واقف هم باشد یا این‌که در موارد متعددی، کتیبه‌های احداثیه حاوی مطالبی مانند نعت ائمه، تعریف و تمجید از پادشاهان و حکام و ماده تاریخ ساخت بنا هستند. به‌همین جهت، بسیاری از کتیبه‌ها را می‌توان در دو یا چند گروه مختلف جای داد. البته در موارد زیادی هم، کتیبه‌ها صرفاً در برگیرنده یک مضمون هستند. به‌طور کلی، مضامین به کار رفته در کتیبه‌های نستعلیق صفوی را می‌توان به سه گروه عمده کتیبه‌های مذهبی، تاریخی و ادبی، دسته‌بندی نمود که هر یک، زیرمجموعه‌هایی را نیز شامل می‌شوند. (جدول ۲) با توجه به مطالعات مضمونی جامعه آماری، بیش از ۸۵٪ کتیبه‌های نستعلیق در بناهای دوره صفوی، فاقد مضامین مذهبی هستند و کمتر از ۱۵٪ این آثار در زمره کتیبه‌های مذهبی قرار می‌گیرند. این نکته بیانگر آن است که کاربری قلم نستعلیق در کتیبه‌های صفوی، عمدتاً به‌منظور نوشتن متون غیرمذهبی بوده است. با علم به این نکته، جهت جلوگیری از طولانی شدن مطالب و نیز تمرکز و تدقیق بیشتر روی مضامین مذهبی؛ در این پژوهش صرفاً به این نمونه‌ها پرداخته شده است.

جدول ۲. دسته‌بندی مضامین کتیبه‌های نستعلیق صفوی. منبع: نگارنده.

آیات قرآن	متون مذهبی
احادیث	
ذکر و منقبت	
وقف‌نامه‌ها	متون تاریخی
فرمان‌های حکومتی	
ذکر تاریخ	
اسامی افراد	
لوچ مقبره	
یادگاری	متون ادبی
نعت و ارادت	
اشعار منتخب	

متون مذهبی در کتیبه‌های نستعلیق صفوی

مضامین مذهبی کتیبه‌های نستعلیق صفوی قابل تفکیک به سه گروه آیات قرآن، احادیث و ذکر و نعت است که در ادامه بدان پرداخته می‌شود.

۱. آیات قرآن: مطالعه مضمونی بیانگر آن است که به استثناء «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» در آغار برخی فرامین حکومتی، آیات قرآن به‌ندرت در کتیبه‌های نستعلیق مورد استفاده قرار گرفته است. این مورد بدان جهت قابل توجه است که بر اساس پژوهش بلر، مشخص شده است که کتیبه‌های صدر اسلام در ایران، عمدتاً حاوی مضمون‌های مذهبی بوده‌است. (Blair, 1992. Pp. 41,71,73,83,164,203) مطالعات کتابخانه‌ای و نیز مشاهده‌های میدانی نشان می‌دهد که در دوره صفوی، استفاده از دیگر قلم‌های خوش‌نویسی مانند ثلث و کوفی جهت نگارش آیات قرآن مرسوم بوده و دستاوردهای این پژوهش، مبنی بر استفاده اندک از قلم نستعلیق در این گروه، مؤید این نکته است. در راهروی ورودی شرقی مسجد جامع اصفهان، کتیبه فرمان شاه طهماسب به تاریخ «سنه احدی و سبعین و تسعمائه» [۹۷۱ ه.ق] (تصویر ۱) در ده سطر کشیده نوشته شده است که با بسم الله الرحمن الرحيم شروع می‌شود. در آخرین سطر، بخشی از آیه ۱۸۱ سوره بقره بدین صورت درج شده است: «فَمَنْ بَدَلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ». با توجه به معنای این آیه شریفه، ذکر آن در پایان فرمان، نشان از تأکید بر عدم جابه‌جایی و دخل و تصرف در فرمان دارد که بر میزان اعتبار و اهمیت فرمان مذکور گواهی می‌دهد. عبارت «فَمَنْ بَدَلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ» در انتهای کتیبه مسجد ذوالفقار اصفهان (فرمان شاه عباس به تاریخ ۱۰۳۷ ه.ق) (تصویر ۲) و نیز متن کامل آیه شریفه: «فَمَنْ بَدَلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ»^۱ در کتیبه مسجد امام اصفهان (فرمان شاه عباس به تاریخ ۱۰۳۸ ه.ق) نوشته شده است. از آیات دیگری که در متن کتیبه‌های نستعلیق صفوی به چشم می‌خورد، بخشی از آیه ۱۶۰ سوره انعام^۲ «مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا» است که در بخش پایانی یکی از کتیبه‌های فرمانیه مسجد امام اصفهان (فرمان شاه عباس به تاریخ ۱۰۳۵ ه.ق، ضلع غربی ایوان جنوبی) در دید عموم قرار گرفته است. (هنرفر، ۱۳۴۴، ص. ۴۴۴)

تصویر ۲. فرمان شاه عباس، مسجد ذوالفقار اصفهان.
منبع: نگارنده.

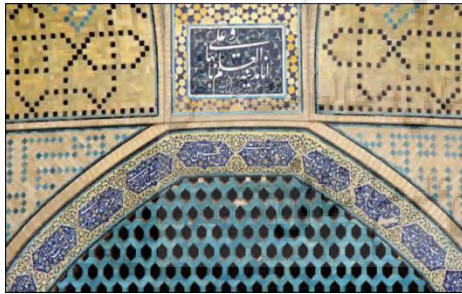

تصویر ۱. فرمان شاه طهماسب، مسجد جامع اصفهان.
منبع: نگارنده.

گروه دیگری از کتیبه‌ها، آثاری هستند که عین آیه در آن ذکر نشده؛ ولی به‌صورت تلمیح، به آیات و عبارات قرآنی اشاره شده است. یکی از این دست نمونه‌ها، سنگ مزار بقعه امامزاده شاه‌زید اصفهان است که حاوی عبارت «الحکم

لله تعالی و تقدس» است. این جمله که اشاره به چند آیه شریفه قرآن^۳ دارد، در ابتدای این کتیبه نوشته شده است. کتیبه کمربند بقعه امامزاده هارون ولایت اصفهان، یکی دیگر از آثار است که تلمیح آیات قرآن در آن دیده می‌شود. مصرع دوم یکی از ابیات پایانی این کتیبه به تاریخ ۱۰۶۷ ه.ق، حاوی ماده تاریخ زیر است: «بدیهه گفت بتحسین کار و تاریخش / زهی منبع بنا کان سعیهم مشکور». (خسروی بیژانم، ۱۳۸۶، ص. ۱۰۸) در واقع، این بیت اشاره به آیه ۱۹ سوره اسرا «وَمَنْ أَرَادَ الْآخِرَةَ وَسَعَىٰ لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَٰئِكَ كَانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُورًا»^۴ دارد. در مسجد جامع سمنان (سمت راست ایوان) کتیبه‌ای حاوی فرمان شاه سلطان حسین صفوی نصب شده (تصویر ۳) که علاوه بر «بسم الله الرحمن الرحيم»، آیه ۲۶ سوره آل عمران «قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ»^۵ در بخش‌های اولیه آن نوشته شده است. یکی از نکات قابل ذکر درباره کتیبه‌های قرآنی این است که در هیچ یک از آن‌ها، آیات قرآن به تنهایی ذکر نشده؛ بلکه آیات به فراخور مضمون در خلال متن فرمان‌های حکومتی مورد استفاده قرار گرفته است. مطالعه متن نه کتیبه حاوی مضامین قرآنی (جدول ۳) نشان می‌دهد که فقط کتیبه بقعه هارون ولایت اصفهان به صورت منظوم نوشته شده و متن بقیه آثار، در قالب نثر است.

۲. احادیث: فراوانی احادیث نوشته شده در کتیبه‌های نستعلیق نیز همانند آیات قرآن، بسیار اندک بوده است. یکی از معدود احادیث مشهور که در نمونه‌های مورد مطالعه دیده می‌شود، حدیث نبوی «مدینه العلم» است. این حدیث به سه شیوه مختلف (کاشی خشتی، گچبری و نقاشی) در مسجد جامع اصفهان، اجرا شده است. در بخش بالایی انتهای شاه‌نشین صفا استاد که به نظر می‌رسد نسخه اصلی این سه اجرای مشابه باشد؛ متن بدین صورت نوشته شده است: «انا مدینه العلم و علی بابها / در غره شهر رمضان المبارک سنه ۱۱۱۲» (تصویر ۴)، دو نمونه دیگر در ایوانچه ضلع غربی حیاط مسجد و شاه‌نشین صفا شاگرد دیده می‌شود.

تصویر ۴. انتهای ایوان استاد، مسجد جامع اصفهان. منبع: نگارنده.

تصویر ۳. فرمان سلطان حسین، مسجد جامع سمنان. منبع: مجموعه شخصی تقوی نژاد، ۱۳۹۱

علاوه بر این، حدیث قدسی و مشهور «لولاک لما خلقت الافلاک» نیز در کتیبه‌های نستعلیق صفوی به چشم می‌خورد. در دو بنای مدرسه نیم‌آورد اصفهان و مدرسه چهارباغ اصفهان (تصویر ۵) این شعر که در منقبت حضرت محمد (ص) سروده شده، دیده می‌شود

جانی است کز آرایش تن پاک آمد

لَوْ لَآکَ لَمَا خَلَقْتُ الْاَفْلَآکَ اَمَد

احمد که شه سریر لولاک آمد

یک حرف ز مجموعه قدر و شرفش

۳. ذکر و منقبت: اذکار و ادعیه، حمد و ستایش پروردگار و در کنار آن، صلوات بر پیامبر (ص) و ائمه شیعه (ع)، یکی دیگر از مضامین مذهبی است که در نمونه‌هایی آماری وجود دارد. از نمونه‌هایی که می‌توان بدان اشاره کرد، لوح حجاری مسجد علی اصفهان است. این کتیبه، نقش پلکان متصل کننده صحن به شبستان را ایفا می‌کند و شعر حجاری شده بر آن بدین شرح است: «ای بدرماندگی پناه همه کرم تست عذرخواه همه / گرد نعلین رهروان رهنش شرف تکمه کلاه همه» (تصویر ۶) احتمالاً شاعر آن «امیر خسرو دهلوی»^۲ است.

تصویر ۶. پلکان ورودی شبستان، مسجد علی اصفهان.
منبع: نگارنده.

تصویر ۵. اسپر ایوان ورودی، مدرسه چهارباغ اصفهان.
منبع: نگارنده.

نمونه دیگری که مضمون ذکر و مناجات حضرت حق را در خود دارد، در بالای ایوان صاحب مسجد جامع اصفهان قرار گرفته و مطلع مناجات منظوم منسوب به حضرت امیر (ع) در آن نوشته شده است: «لَكَ الْحَمْدُ يَا ذَا الْجُودِ وَالْمَجْدِ وَالْعُلَى تَبَارَكَتْ تُعْطَى مَنْ تَشَاءُ وَتَمْنَعُ»^۸ (تصویر ۷).

تصویر ۷. ایوان صاحب، مسجد جامع اصفهان،
منبع: نگارنده.

در کنار موارد فوق، باید به دعای «ناد علی» اشاره نمود. ناد علی، شعر دعاگونه‌ای است که به نقل از بحارالانوار (جلد ۲۰، ۷۳)، در روز احد بر پیامبر ندا شده و بدین شرح است:

نادعلیا مظهر العجائب / تجده عوناً لک فی النوائب
کلّ غمّ و همّ سینجلی / بولایتک یا علی یا علی

دعای نادعلی به دفعات در بناهای صفوی به کار رفته و در ورودی امامزاده «سلطان علی» مشهد اردهال، طرفین سردر ورودی مسجد امام اصفهان و هلال خارجی صفا صاحب مسجد جامع اصفهان، بر جای مانده است. کتیبه هلال صفا صاحب، حاوی صلوات بر چهارده معصوم (ع) به قلم ثلث، و دعای نادعلی - که بین قاب‌بندی‌های صلوات چهارده معصوم (ع) نوشته شده - به قلم نستعلیق است. متن دعا سه مرتبه بر کاشی معرق تکرار شده است «نادعلیا مظهر العجائب / تجده عوناً لک فی النوائب / کل هم و غم سینجلی / بولایتک یا علی یا علی / نادعلیا مظهر العجائب / تجده عوناً لک فی النوائب / کل هم و غم سینجلی / بولایتک یا علی یا علی یا علی / نادعلیا مظهر العجائب / تجده عوناً لک فی النوائب / کل هم و غم سینجلی / بولایتک یا علی یا علی یا علی». (تصویر ۸) در حاشیه هلال شاه‌نشین انتهای صفا استاد نیز، «نادعلی» نوشته شده^۹ (تصویر ۹) و شعر دیگری نیز در وصف حضرت علی (ع) با آن ادغام شده است

قسیم النار و الجَنَّة

امام الانس و الجَنَّة^{۱۰}

علی حُبُّهُ جُنَّة

وصی المصطفی حقا

این دوبیتی عربی در منابع مربوطه به افراد مختلفی منسوب است: «عمار بن تغلبه» (بحرانی، ۱۴۱۳ق، ص. ۲۶۰)، «عامر بن ثعلبه» (حسین بن عبدالوهاب، بی تا، ص. ۳۱)، «امام شافعی» (قندوزی، ۱۴۲۲ق، ص. ۲۵۴؛ حموی جوبینی، ۱۴۰۰ق، ص. ۳۲۶؛ شوشتری، ۱۴۰۹ق، ص. ۱۸۸) و «احمد حنبل» (ابن فوطی، ۱۳۷۴، ص. ۵۹۴).

تصویر ۹. شاه‌نشین ایوان استاد، مسجد جامع اصفهان. منبع: نگارنده.

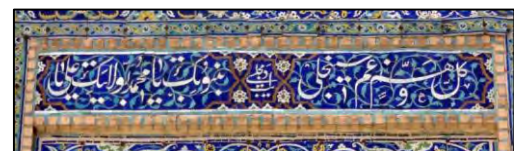

تصویر ۸. هلال خارجی صفا صاحب، مسجد جامع اصفهان. منبع: نگارنده.

کتیبه صفا استاد مسجد جامع اصفهان این گونه است: «علی حبه جنه / قسیم النار و الجنه / نادعلیا مظهر العجائب / تجده عوناً لک فی النوائب / کل هم و غم سینجلی / بولایتک یا علی یا علی یا علی / نادعلیا مظهر العجائب / تجده عوناً لک فی النوائب / کل هم و غم سینجلی / بولایتک یا علی یا علی یا علی / وصی المصطفی حقا / بنبوتک یا محمد یا محمد یا محمد». دعای «ناد علی» در بالای اسپر جلوخان مسجد امام اصفهان هم با اندکی تغییر در مصرع پایانی، بدین شرح نوشته شده است: «نادعلیا مظهر العجائب / تجده عوناً لک فی النوائب / کل هم و غم سینجلی / بنبوتک یا محمد بولایتک یا علی» (تصویر ۱۰). در بخش زیرین این کتیبه، یک رباعی در منقبت حضرت محمد (ص) که احتمالاً از اشعار مولانا محمدولی دشت بیاضی^{۱۱} است، به شیوه کاشی معرق (حنایی بر لاجورد) اجرا شده است: «امی لقبی کز انبیا اعلم بود / احمد نامی که سرور عالم بود / ز آن سایه نبودیش به همراه که بود / محرم جایی که سایه نامحرم بود» (تصویر ۱۱). افزون بر این موارد، در اطراف پنجره مشبک انتهایی صفا استاد، صلوات بر چهارده معصوم (ع) هم نوشته شده و در آخرین قاب، نام خوشنویس و تاریخ کتیبه درج شده است: «اللهم صل علی المصطفی محمد / و المرتضی علی و البتول / فاطمه و السبطین الحسن و الحسین / و صل علی زین العباد علی / و الباقر محمد و الصادق جعفر / و الکاظم موسی و الرضا علی / و التقی محمد و النقی علی و الزکی / العسکری الحسن و صل علی الحجّه / القائم الامام الهمام المنتظر المهدی / الهادی صاحب العصر و الزمان / صلوات الله علیهم اجمعین / کتبه المذنب ابوالمعالی النقیب الحسینی ۱۱۱۲». (تصویر ۴)

تصویر ۱۱. اسپر سردر ورودی، مسجد امام اصفهان. منبع: نگارنده

تصویر ۱۰. اسپر سردر ورودی، مسجد امام اصفهان. منبع: نگارنده

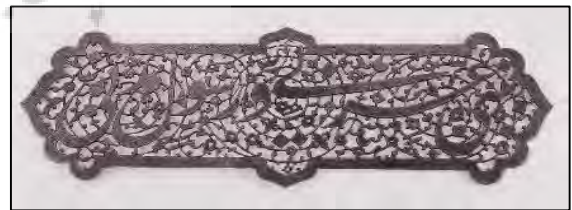
قصیده عربی شناخته شده شیخ بهایی (۹۵۳-۱۰۳۱ هـ.ق)، یکی دیگر از مضامین مذهبی موجود در کتیبه‌ها است. این شعر در کتاب مجموعه اشعار پراکنده شیخ بهایی (کباب و ریحان) تحت عنوان «فی مناجات قاضی الحاجات و التوسل إلی أرباب الدرجات» ذکر شده است.

و أخیه أسدالله مُسمّاً بعلی	الهی نبی عربی و رسول مدنی
و بسبّطیه و شبلیه هما نجلآ زکی	و بزهرآ بتول و بأم و کدتها
و بموسی و علی و تقی و نقی	و بسجد و بالباقر و الصادق حقآ
الذی یضرب بالسیف بحکم ازلّی	و بذی العسکر و الحجّه القائم بالحقّ
فأقض حاجات لنا أکلّ إلهی و ولیّی	أجیب الآن دُعانا و ترحم فقرانا
و بلیل و نهار و غداه و عشی	و علیهم صلواتی و سلامی بالوفّ
و محمد و علی و باؤلاد علی	و تقبل بقبول حسن ربّ دُعانا

این شعر در تزیین کتیبه مشبک فلزی بقعه درب امام اصفهان مورد استفاده قرار گرفته که چهار قطعه از شش قاب باقی مانده آن در موزه اسلامی قاهره (تصویر ۱۲) و دو قاب آن در موزه ملی ملک تهران نگه‌داری می‌شود. علاوه بر اشعار عربی، برخی از اشعار مذهبی به کار رفته در کتیبه‌ها به زبان فارسی سروده شده و چند نمونه ملمّع (فارسی - عربی) نیز موجود است. یکی از این اشعار، قصیده منقبت امام رضا (ع) سروده عبدالرحمن جامی (۸۱۷-۸۹۸ هـ.ق) است که در دارالحفاظ در دارالسیاده حرم رضوی قرار داشته است.

سلام علی آل خیر النبیین	سلام علی آل طه و یس
امام یباهی به الملک و الدین	سلام علی روضه حلّ فیها
حریم درش قبله گاه سلاطین	امام به حق شاه مطلق که آمد
در درج امکان مه برج تمکین	شه کاخ عرفان گل شاخ احسان
رضا شد لقب چون رضا بودش آیین	علی بن موسی الرضا کز خدایش
غبار درش را به گیسوی مشکین	پی عطر رو بند حوران جنت
برو دامن از هرچه جز اوست برچین	اگر خواهی آری به کف دامن او

خادم آل علی میرعلی حسینی

تصویر ۱۲. قاب مشبک، بقعه درب امام اصفهان.
منبع: مجموعه شخصی اوکین، ۱۳۸۶

میرعلی حسینی (میرعلی هروی، درگذشته ۹۵۱ هـ.ق)، مقطع این قصیده را «چو جامی چشد لذت تیغ مهرش / چه غم گر مخالف کشد خنجر کین» (جامی، ۱۳۴۱، ص. ۵۰) نوشته است. وی در ادامه، دو بیت حاوی ماده تاریخ سروده و تحریر کرده است: «ماند بر صفحه ایام ز مشکین قلم / یادگاری که بگویند از آن اهل قلم / بهر تاریخ مه و سال کتابت امروز / دهم ذی‌القعدة کلک قضا کرد رقم». (قمی، ۱۳۸۳، ص. ۸۰) در این دو بیتی، از

عبارت «دهم ذی‌القعدة» افزون بر این که روز نوشتن اثر مشخص می‌شود، با حساب ابجد، تاریخ تحریر کتیبه نیز سال ۹۳۸ ه.ق قابل دستیابی است. از دیگر کتیبه‌هایی که علایق شیعی در آن محسوس است می‌توان به غزل مولانا حسام‌الدین مداح (قمی، ۱۳۸۳، ص. ۹۶) در منقبت حضرت علی (ع) اشاره نمود. این کتیبه که شاعر در آن به امام حسین (ع) و امام رضا (ع) نیز عرض ارادت کرده بر سردرها و پنجره‌های ایوان چهل ستون قزوین به خط مالک دیلمی در ۹۶۶ ه.ق نوشته شده است. (قمی، ۱۳۸۳، ص. ۹۶)

ما غلامان شاه مردانیم	رهبری غیر او نمی‌دانیم
خاک پای ابوذر غفار	بنده اعتقاد سلمانیم
در وفای محبت حیدر	هر چه گویی هزار چندانیم
تشنه راه کربلا و نجف	حاجی کعبه خراسانیم
هر چه در وصف مرتضی باشد	یافته در کلام سبحانیم
نامه کز نام او بود خالی	گر سر ما رود نمی‌خوانیم
تا گریزند روپهان از ما	آشنایان شیر یزدانیم
ناصری ^{۱۲} همچو غنچه دل خونست	ما چو گل سرخ روی و خندانیم
شکر لله که چون حسام‌الدین	در گدایی گدای سلطانیم ^{۱۳}

در پژوهش‌های میدانی، نگارنده با دو کتیبه اخیر (میرعلی هروی و مالک دیلمی) برخورد نکرده و گویا این دو اثر نفیس در گذر ایام سرنوشت نامشخصی داشته‌اند. در کنار چندین کتیبه که پیش‌تر معرفی شدند، یکی دیگر از اشعاری که در منقبت حضرت محمد (ص) سروده شده و شهرت فراوانی هم پیدا کرده، قطعه‌ای سروده «هلالی جغتایی»^{۱۴} است. این شعر بارها توسط خوش‌نویسان تحریر شده و یکی از نمونه‌هایی که در چهارچوب جامعه آماری این پژوهش قرار می‌گیرد، کتیبه هلال سردر مسجد قطبیه اصفهان است. (تصویر ۱۳) این کتیبه که در شش قاب کاشی معرق اجراء شده، در بیت پایانی، تلمیح فارسی حدیث «انا مدینه العلم» را نیز در بر دارد

محمد عربی آبروی هر دو سراسر است ^{۱۵}	کسی که خاک درش نیست خاک بر سر او
شنیده‌ام که تکلم نمود همچو مسیح	بدین حدیث لب روح‌پرور او
که من مدینه علمم علی درست مرا	عجب خجسته حدیثی ست من سگ در او

آخرین اثری که در این پژوهش مورد مطالعه قرار گرفته، کتیبه سه کنج ایوان ورودی مدرسه چهارباغ (سلطانی) اصفهان به‌قلم «علی‌نقی امامی» است. این دوبیتی سروده «ملا محمد مؤمن قمش‌ای» (شریعت و زمانی، ۱۳۹۰، ص. ۸۷) در مدح حضرت علی (ع) است (تصویر ۱۴) و در شمار آخرین کتیبه‌های نستعلیق دوره صفوی به‌شمار می‌رود.

دانی ز چه این چرخ کهن می‌گردد	نه بهر تو و نه بهر من می‌گردد
در گردش او چون علی آمد بوجود	می‌بالد و گرد خویشتن می‌گردد

تصویر ۱۴. ایوان ورودی، مدرسه چهارباغ اصفهان. منبع: نگارنده.

تصویر ۱۳. انتهای ایوان ورودی، مسجد قطیبه اصفهان. منبع: نگارنده.

در پایان، دسته‌بندی مضامین مذهبی کتیبه‌های نستعلیق صفوی، در قالب جدول ۳ قابل ارائه است. همان‌گونه که در این جدول نیز قابل مشاهده است، مضامین قرآنی (۴ آیه با فراوانی ۸ اثر)، احادیث (۲ حدیث با فراوانی ۵ اثر) و ذکر و نعت (۱۴ مورد با فراوانی ۱۹ اثر) در کتیبه‌ها به کار رفته است. در این میان، بیشترین تکرار به دعای «نادعلی» (۴ مورد) و حدیث «انا مدینه العلم و علی بابها» (۳ مورد) تعلق دارد که تأکیدی بر وجود گرایش‌های شیعی در تفکرات هنرمندان شکل‌دهنده این آثار است.

جدول ۳. دسته‌بندی مضامین مذهبی کتیبه‌های نستعلیق صفوی. منبع: نگارنده

تعداد	نمونه‌ها	مضمون
۹	بسم‌الله‌الرحمن‌الرحیم (فرمان مسجد جامع اصفهان، فرمان امامزاده اسماعیل اصفهان، سد رویدشتین اصفهان، مدرسه ملا عبدالله اصفهان) آیه ۱۸۱ سوره بقره (فرمان مسجد جامع اصفهان، فرمان مسجد ذوالفقار اصفهان، فرمان مسجد امام اصفهان) آیه ۱۶۰ سوره انعام (فرمان مسجد امام اصفهان) آیه ۱۹ سوره اسرا (بقعه هارون ولایت اصفهان)	آیات قرآن
۵	لولاک لما خلقت الافلاک (مدرسه نیم‌آورد اصفهان، مدرسه چهارباغ اصفهان) انا مدینه العلم و علی بابها (صفه استاد مسجد جامع اصفهان، صفه شاگرد مسجد جامع اصفهان، ایوانچه غربی صحن مسجد جامع اصفهان)	احادیث
۱۹	الملك لله تعالی (سد رویدشتین اصفهان) لک الحمد یا ذالوجود و المجد و العلی (صفه صاحب مسجد جامع اصفهان، ایوان حکیم مسجد جامع اصفهان) ای به درماندگی پناه همه (مسجد علی اصفهان) سلام علی آل طه و یس (حرم رضوی مشهد) صلوات بر چهارده معصوم (صفه استاد مسجد جامع اصفهان) بنی عربی و رسول مدنی (بقعه درب امام اصفهان) محمد عربی آبروی هر دو سرا (مسجد قطیبه اصفهان)	ذکر و منقبت

تعداد	نمونه‌ها	مضمون
	احمد که شه سریر لولاک آمد (مدرسه چهارباغ اصفهان، مدرسه نیم‌آورد اصفهان) امی لقبی کز انبیا اعلم بود (مسجد امام اصفهان) ما غلامان شاه مردانیم (کاخ چهلستون قزوین) علی حبه جنه (صفه استاد مسجد جامع اصفهان) ناد علیا مظهر العجایب (امامزاده سلطان علی مشهد اردهال، صفه صاحب مسجد جامع اصفهان، مسجد امام اصفهان، صفه استاد مسجد جامع اصفهان) شه دین و دنیا علی ولی (روستای گشت سراوان) دانی ز چه این چرخ کهن می‌گردد (مدرسه چهارباغ اصفهان)	

نتیجه

در این پژوهش، پس از جمع‌آوری داده‌های تمامی نمونه‌های در دسترس، اقدام به طبقه‌بندی مضامین مذهبی به‌کار رفته در نمونه‌ها شد و نتایج نشان می‌دهد که از مجموع تقریبی ۲۵۰ کتیبه نستعلیق شناسایی شده از دوره صفوی در ایران، ۳۳ نمونه حاوی مضامین مذهبی است که نسبت فراوانی آن حدود ۱۳٪ است. به بیانی دیگر، تقریباً ۸۷٪ کتیبه‌های نستعلیق، حاوی مضامین غیرمذهبی هستند. این تفاوت معنادار در نسبت بین کتیبه‌های مذهبی و غیرمذهبی در قلم نستعلیق، بیانگر آن است که هنرمندان عهد صفوی، آگاهانه از قلم‌های کوفی و ثلث برای نگارش متون مذهبی استفاده کرده‌اند و نستعلیق غالباً برای نگارش مضامین تاریخی و ادبی به‌کار رفته است؛ با این حال، کتیبه‌های نستعلیقی نیز دیده می‌شود که حاوی مضامین مذهبی است. دسته‌بندی مضامین مذهبی کتیبه‌های نستعلیق صفوی، به ترتیب فراوانی عبارتند از ذکر و منقبت (۱۴ مورد با فراوانی ۱۹ اثر)، آیات قرآن (۴ آیه با فراوانی ۹ اثر) و احادیث (۲ حدیث با فراوانی ۵ اثر). در مورد آیات قرآن باید این نکته را در نظر داشت که در هیچ موردی، آیات شریفه به تنهایی نوشته نشده و در خلال مطالب دیگری من جمله فرمان‌های شاهی به‌کار رفته‌اند. این آیات شامل «بسم‌الله‌الرحمن‌الرحیم»، آیه ۱۸۱ سوره بقره، آیه ۱۶۰ سوره انعام و آیه ۱۹ سوره اسرا است. در جامعه آماری این پژوهش، تنها دو حدیث شریفه در نمونه‌ها به چشم می‌خورد: حدیث قدسی «لولاک لما خلقت الافلاک» که در یک دوبیتی ملمع ذکر شده و حدیث نبوی «انا مدینه العلم و علی بابها» که به تنهایی مورد استفاده قرار گرفته است. در دسته‌بندی مضامین ذکر و منقبت، در سه مورد به حمد و نعت حضرت باری تعالی پرداخته شده است: «الملک لله تعالی»، «لک الحمد یا ذالوجود و المجد و العلی» و «ای به درماندگی پناه همه». سه مورد از مضامین این بخش به صلوات بر معصومین پرداخته‌اند: «اللهم صل علی المصطفی محمد و المرتضی علی و البتول فاطمه»، «سلام علی آل طه و یس» و «بنی عربی و رسول مدنی» که دو مورد اخیر، اشعاری از عبدالرحمن جامی و شیخ‌بهای هستند. سه مورد هم در نعت حضرت رسول (ص) سروده شده «محمد عربی آبروی هر دو سرا»، «احمد که شه سریر لولاک آمد» و «امی لقبی کز انبیا اعلم بود» و در پنج مورد باقی مانده به ستایش فضیلت‌های حضرت علی (ع) پرداخته شده است «ما غلامان شاه مردانیم»، «علی حبه جنه»، «نادعلیا مظهر العجایب»، شه دین و دنیا علی ولی» و «دانی ز چه این چرخ کهن می‌گردد». در میان کتیبه‌های مذهبی نستعلیق صفوی، بیشترین تکرار به دعای «نادعلی» (۴ مورد) و حدیث «انا مدینه العلم و علی بابها» (۳ مورد) تعلق دارد که همانا تأیید و تأکیدی بر وجود گرایش‌های شیعی در شکل‌گیری این آثار است. در راستای شناسایی

مشابهت‌ها و تفاوت‌های مضمونی کتیبه‌های نستعلیق، نتایج این پژوهش می‌تواند با تطبیق آثار موجود با نمونه‌های مشابه در دوره‌های تیموری یا قاجار ادامه یابد.

پی‌نوشت

۱. آیه ۱۸۱ سوره بقره بنابراین هر کس پس از شنیدن وصیت، آن را تغییر دهد، گناهش بر کسانی است که آن را تغییر می‌دهند البته خدا شنوای داناست.
۲. آیه ۱۹ سوره اسرا: و هر که خواهان آخرت باشد و در طلب آن سعی کند و مؤمن باشد، جزای سعیش داده خواهد شد.
۳. آیه ۲۶ سوره آل عمرانگو (ای پیغمبر) بار خدایا، ای پادشاه ملک هستی، تو هر که را خواهی ملک و سلطنت بخشی و از هر که خواهی ملک و سلطنت بازگیری، و هر که را خواهی عزت دهی و هر که را خواهی خوار گردانی، هر خیر و نیکی به دستت و تنها تو بر هر چیز توانایی.
۴. در منابع مختلف، این شعر به شاعران مختلفی من جمله: مؤمن یزدی، محوی اسدآبادی و بابا افضل کاشانی منسوب است.
۵. در پایگاه اینترنتی بانک اطلاعات کتب و نسخ خطی «شیخ‌آق‌بزرگ تهرانی»، در معرفی یکی از نسخه‌های خطی «تحفه الصغر» از امیرخسرو دهلوی (۶۵۱-۷۲۵ ه.ق) که در قرن نهم هجری کتابت شده، این بیت را به‌عنوان بیت آغازین کتاب ذکر کرده است
ای بدر ماندگی پناه همه / رحمت تست عذرخواه همه. قابل دستیابی در نشانی <http://www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=119474>.
۶. علی‌اکبر دهخدا هم در لغت‌نامه، ذیل لغت «تکمه»، بدون درج نام شاعر، این شعر را ذکر کرده است. لطفاله هنرفر (۱۳۵۵، ص. ۱۴)، ذیل یادگاری‌های قرن یازدهم هجری در بقعه زین‌الدین ابوبکر تأیید می‌کند، در سال ۱۰۰۱ ه.ق به‌قلم کاتبی به‌نام مظفر حسین، سه بیت از این شعر را نقل کرده است.
۷. مناجات منسوب به حضرت علی (ع) «ستایش مخصوص توست ای خدای بخشش و بزرگی، بزرگواری ترا سزد که به هر که خواهی عطا کنی یا منع کنی».
۸. قاب‌های این کتیبه در حد فاصل قاب‌بندی‌های کتیبه‌ای دیگر قرار گرفته که شامل اشعار فارسی حاوی ماده تاریخ اجرای کتیبه است.
۹. علی دوستی اش سپر [آتش دوزخ] است، او تقسیم‌کننده دوزخ و بهشت است، او وصی برحق مصطفی است، او امام انس و جن است.
۱۰. مولانا محمدولی دشت بیاضی از شاعران مداح اهل بیت در دوره صفویه است که در سال ۱۰۰۱ ه.ق در حمایت از تشیع به‌دست ازبک‌ها به قتل رسید. از آنجا که این رباعی بر سنگ مزار وی در کنار مرقد امامزاده عبدالله در روستای کارشک دشت بیاض خراسان جنوبی نوشته شده، به احتمال قریب به یقین از اشعار خود وی بوده است.
۱۱. ناصبی واژه‌ای است که به کسی که با علی بن ابی‌طالب (ع) دشمن باشد، اطلاق می‌شود. <https://dehkhoda.ut.ac.ir>
۱۲. احتمالاً شاعر در سرودن این غزل، نیم‌نگاهی هم به غزل ۴۳۹ سعدی با مطلع «ما گدایان خیل سلطانیم / شهر بند هوای جانانیم» داشته است.
۱۳. بدرالدین هلالی استرآبادی معروف به هلالی جغتایی (درگذشته ۹۳۶ ه.ق)، از شاعران نسل بعد از جامی محسوب می‌شود. اصالتاً از ترکان جغتایی است که در هرات متولد شده و در دربار امیرعلی شیرنوایی بوده است. امیر عبیدالله‌خان ازبک او را به‌جهت کینه شخصی به تشیع متهم کرد و به قتل رسانید.
۱۴. در کتیبه سردر این‌گونه آمده است: «محمد عربی آب روی هر دو سرا».

منابع

- ابن فوطی، عبدالرزاق بن احمد. (۱۳۷۴). مجمع‌الآداب فی معجم‌اللقاب (جلد ۳). تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- بحرانی، هاشم بن سلیمان. (۱۴۱۳). مدینه معجز الائمة الاثني عشر و دلائل الحجج علی البشر (جلد ۱). قم: مؤسسه المعارف الاسلامیه.
- جامی، عبدالرحمن. (۱۳۴۱). دیوان کامل جامی (ویراستار هاشم رضی). تهران: پیروز.

- حسین بن عبدالوهاب. (بی تا). *عیون المعجزات*. قم: مکتبه الداوری.
- حموی جوینی، ابراهیم بن محمد. (۱۴۰۰). *فرائد السمطین فی فضائل المرتضی و البتول و السبطین و الائمه من ذریتهم علیهم السلام*. بیروت: مؤسسه المحمودی.
- خسروی بیژانم، فرهاد. (۱۳۹۲). تحولات مضمونی و فرمی کتیبه‌های نستعلیق در بقاع متبرکه دوره صفوی اصفهان. مجموعه مقالات اولین کنگره بین‌المللی امامزادگان، سازمان اوقاف و امور خیریه و دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.
- خسروی بیژانم، فرهاد. (۱۳۹۷). سیر تحول کتیبه‌نگاری نستعلیق در بناهای صفوی خراسان جنوبی. دومین همایش ملی نقش خراسان در شکوفایی هنر و معماری ایرانی اسلامی. دانشگاه فردوس. مشهد، ایران.
- رومر، اچ. ار. (۱۳۹۰). *تاریخ ایران کمبریج* (جلد ۶، بخش ۲) دوره صفوی (ویراستار پیتر جکسون و لورنس لاکهارت، مترجم تیمور قادری). تهران: مهتاب.
- شریعت، محمدجواد و زمانی، مژگان. (۱۳۹۰). ترانه‌های دردانه: معرفی برخی از رباعی سرایان گمنام. *مجله زبان و ادبیات فارسی* دانشگاه آزاد اسلامی واحد فسا، ۲(۳)، صص. ۷۹-۹۳.
- شوشتری، قاضی نورالله بن شریف‌الدین. (۱۳۶۷). *احقاق الحق و ازهاق الباطل* (جلد ۱۵). قم: کتابخانه عمومی آیت‌الله مرعشی نجفی (ره).
- قمی، قاضی احمد. (۱۳۸۳). *گلستان هنر* (تصحیح احمد سهیلی خوانساری، چاپ ۴). تهران: منوچهری.
- قندوزی، سلیمان بن ابراهیم. (۱۴۲۲). *ینابیع الموده لدوی القری* (جلد ۱). قم: منظمه الاوقاف و الشؤون الخیریة، دار الأسوة للطباعة و النشر.
- هنرفر، لطف‌الله. (۱۳۴۴). *گنجینه آثار تاریخی اصفهان*. اصفهان: کتابخانه ثقفی.
- هنرفر، لطف‌الله. (۱۳۵۵). یادگاری‌های تایباد ۲. هنر و مردم، ۱۷۳(۱)، صص. ۶-۱۷.
- هیلن براند، رابرت. (۱۳۹۰). *تاریخ ایران کمبریج* (جلد ۶، بخش ۳) دوره صفوی (ویراستار پیتر جکسون و لورنس لاکهارت). مترجم، تیمور قادری. تهران: مهتاب.
- Blair, Sh.. (1992). *The monumental inscriptions from early Islamic Iran and Transoxiana*. Leiden. E. J. Brill. <http://www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=119474>

